

Стефановић купио је у Ужицу „место поддућанско“ (6. XI. 1808, 150 гроша);¹⁰⁶⁾ затим два воћњака у ужичкој нахији (31. X. 1808, 150 гроша)¹⁰⁷⁾ и воденички прокоп у Волујцу с мањим воћњаком;¹⁰⁸⁾ сме-деревски војвода Вуле Илић Коларац — виноград у Коларима (16. XII. 1808, 30 гроша);¹⁰⁹⁾ грочански војвода Атанасије Чарапић — воденицу на Лештани (1. I. 1809, 200 гроша);¹¹⁰⁾ соколски војвода Цинцар Марко Костић — два „поддућанска места“ у Ваљеву (23. IX. 1808, 135¹¹¹⁾ и 130 гроша);¹¹²⁾ шабачки прота Никола Смиљанић — кућу у Шапцу;¹¹³⁾ Лазар Теодоровић, секретар Луке Лазаревића, а каснији познати уста-вобранитељски вођа — „бирцауз“ у Шапцу;¹¹⁴⁾ руднички војвода Лазар Мутап — воћњак у Ужицу (29. X. 1808, 80 гроша;¹¹⁵⁾ горе смо поменули две његове заједничке тапије на воћњаке са Милошем Обреновићем);¹¹⁶⁾ сојетник ужичке нахије Василије Поповић — „место под-дућанско“ у Ужицу (6. XI. 1808, 250 гроша, од кога је један део касније препродао манастиру Никољу);¹¹⁷⁾ ужички војвода Рака Левајац — „место поддућанско“ у Чачку (12. XI. 1808, 100 гроша);¹¹⁸⁾ јагодински кнез Милоје Тодоровић — „место поддућанско“ у Јагодини (фебруар 1809, 80 гроша)¹¹⁹⁾ и воденицу (70 гроша);¹²⁰⁾ сојетник зворничке нахије Јефта Савић, заједно са трговцем Илијом Мостарлијом — ка-фтану у Брзој Паланци.¹²¹⁾ У својој забелешци о подели воденица у Ваљеву и ваљевској нахији прота Матија Ненадовић је забележио да је по једна била додељена ваљевским кнезовима Грбовићима, Милићу Кедићу и Пеји Јанковићу, које су ови у доба распродаје турских имања морали исплатити.¹²²⁾ Једну воденицу у Ваљеву држао је и капетан Гаја Петровић.¹²³⁾ За неке податке тешко је рећи да ли се односе на бившу турску имовину: старовлашки војвода Максим Ра-шковић имао је хан и кућу код Прилика, близу Ивањице, и дућан на непознатом месту;¹²⁴⁾ драгачевски војвода Новак Бошковић (Новачић) — хан у Рогачи, рудничкој;¹²⁵⁾ параћински војвода Илија Барјакта-ревић, за кога смо горе рекли да је од Карађорђа откупио хан у Параћину,¹²⁶⁾ имао је и хан у Делиграду.¹²⁷⁾

Не може се ништа одређеније рећи о томе колико су ниже ста-решине учествовале у расподели бивше турске имовине, јер нам не-

106) ДАВ, ЗМП, 16, 22.

107) Исто, ЗМП, 16, 30.

108) Исто, ЗМП, 16, 30.

109) МГУ, Р. збирка, бр. 40.

110) Државни музеј у Крагујевцу; снимак у МГУ.

111) МГУ, Р. збирка, бр. 50.

112) Музеј града Београда, Историска збирка, бр. 2474.

113) Архив САН, бр. 7314/8.

114) ПШМ, 212 (бр. 847).

115) ДАВ, ЗМП, 16, 19.

116) Види нап. 54а.

117) ДАВ, ЗМП, 16, бр. 25.

118) Исто, ЗМП, 16, бр. 28.

119) Архив САН, бр. 8935; уп. Јован Мишковић, *Грађа за нову историју Србије*, Гласник СУД, 48, 184.

120) Архив САН, бр. 8934; уп. Ј. Мишковић, н. д., 179.

121) А. Ивић, *Једно сведочанство Вука Караџића, Прилози Летописа Матице српске*, 1928, 84.

122) Прота М. Ненадовић, н. д., 334.

123) Р. Драшковић, н. д., 27.

124) Р. Перовић, *Грађа*, 93—96.

125) Исто, 95.

126) Види нап. 71.

127) ДПКП, 90 (бр. 1096).

достају подаци. Ми смо неколико реди више поменули само један конкретан случај — капетана Гају Петровића из Шушовке. Њему би се вероватно могао придружити и онај буљубаша из Шапца од кога је Илија Марковић откупио кућу. У једном „свидетелству“ ваљевског магистрата, са потписом и ваљевског војводе Радована Грбовића, потврђује се да је ваљевски оборкнез Милован Грбовић раније поклонио буљубашу Живку Сајићу у селу Кадиној Луци „турске земље пет дана орања за његову службу“.¹²⁸⁾ Наведена забелешка проте Матије говори нам о томе како се при расподели поступало са нижим старешинама у почетку Устанка: породице кнежинских кнезова и старешина добиле су по једну воденицу, а остале су поделили „на два буљубаше по једну воденицу у ортаклук“.¹²⁹⁾ Други податак из јуна 1808, који смо већ поменули, даје нешто другачије податке: у тој расподели Ј. Лазаревић добио је једну воденицу у целини, а у другој је учествовао заједно са шабачким градом и једним буљубашом, чији је удео три „реда“; код остале четири воденице буљубаше, а у једном случају и „велики кнез“, добиле су само по три „реда“, док је остатак отпао на њихова села.¹³⁰⁾ Као што се види, у 1808 однос између крупнијих и нижих старешина изменио се на штету ових последњих, али је наглашено право коришћења воденица од стране њихових села, чији евентуални удео прота Матија не спомиње. Додуше, тешко је поуздано рећи да ли се у последњем случају ради о прелазу воденица (оне које су припале Ј. Лазаревићу поуздано су турске) у приватно власништво означених људи, одн. села, или је реч о давању на коришћење (или закуп) или у награду из фонда државних добара.¹³¹⁾

О учешћу варошана (трговаца и неких нама непознатих лица) у куповини турских добара имали смо на расположењу само нешто преко 10 тапија. Оне се односе на куповину кућа, дућана, празних плацева, „места поддућанских“ и механе, купљених добрим делом по високим ценама, и то у Београду, Смедереву, Шапцу, Ужицу и Кладову. Неке смо већ поменули у вези са прецрподојом некретнина старешина. Свакако да овај број сачуваних тапија не претставља и стварни однос у куповинама турских имања између варошана и старешина. Неколико тапија говоре и о куповањима од стране манастира.

Због опште оскудности и фрагментарности извора за Устанак сматрали смо потребним да сачуване податке о питању које смо узели у претрес детаљније изложимо како бисмо пружили све елементе неопходне за доношење једног одређенијег суда. Карактеристично је да се сачувана грађа односи претежно на Београд и на Западну Србију, док за остале крајеве постоје ретки подаци. У њој нема података ни о куповинама бивших турских њива и ливада, о којима Баталака говори као о највише траженим објектима после воденица, а и Вук то подвлачи у односу на Младена и Милоја. У осталом, ни подаци у Карађорђевој Деловодном протоколу не говоре о приватном власништву на турским њивама и ливадама, већ пре о земљи датој на коришћење или у закуп. Већ смо поменули да о закупу турских имања нема таквих докумената као што су тапије или „свидетелства“ о купљеним

128) Народни музеј, Ваљево, нерег.

129) Прота М. Ненадовић, н. д., 334.

130) ПШМ, 37 (бр. 207—212).

131) Вероватно међу ниже старешина спада и неки Стојан из Вершића који је купио воденички прокоп на Волујцу са воћњаком (31. X. 1808, 200 гроша, ДАБ, Varia, 1/6); он је држао и неку турску ливаду коју му је Карађорђе 1812 одузео одредивши му другу у замену (ДПКП, 42, бр. 830).

објектима, те се о обиму и врсти закупуљених некретнина не може ништа одређеније рећи. С друге стране, грађа нам даје шири увид у врсте турских непокретних имања као и у предмете интересовања устаничких старешина. Ипак, уза све своје слабости, изнети нам материјал пружа ширу и документованију основу од досада коришћене грађе за могућност извођења конкретнијих закључака о прелажењу бивше турске имовине у руке српских старешина.

Какви се закључци из тог материјала могу извести?

На првом месту, сада се основије и конкретније може говорити о томе да је учешће устаничких старешина у стицању бивших турских добара била заиста широко распрострањена појава. Додуше, то се потврђује само на примеру Београда и Западне Србије, али нема разлога веровању да је било другачије у осталим крајевима. У том послу учествује, углавном, горњи и средњи слој старешинског кадра, о чему сведоче бројнији конкретни подаци. Постоје, међутим, знатне неједнакости у уделу појединаца у томе, како по броју купљених некретнина тако и по њиховој вредности. Очито је да је у том погледу Младен Миловановић изузетак, што потврђују познати подаци и о другим његовим пословима. Можда би му се могао, да је сачувана целокупна грађа, придружити још који ретки појединац, као што је, по Вуковом сведочењу, Милоје Петровић. Неколико конкретних примера говоре о оном слоју старешина који је, нешто спорије, ишао стопама Младеновим, а чији круг вероватно није био тако узак као што то сада изгледа по изворима (Јаков Ненадовић, Милош Обреновић, Илија Марковић и др.).

Код већег броја старешина, не само крупних него и оних средњих, испољава се један одређен економски циљ: куповине некретнина не крећу се у границама задовољавања њихових сопствених потреба, већ им је то један од сигурних путева да уложе већ стечени капитал, а у исто време и средство да га умноже. То се нарочито види по предметима који су највише привлачили њихову пажњу. У првом реду то су они објекти који на овај или онај начин доносе сигурне приходе: воденице, ханови, механе, дућани, куће, табана (за чињење коже), ваљалица (за ваљање сукна), пчелњињаци. То су, затим, они објекти који уз улагање новог капитала могу то исто постићи: зидине, подруми — рушевине по варошима које се могу оправљати или чији се материјал може искористити, празни плацеви, „поддућанска места“, воденична места и прокопи, на којима се могу подићи нови објекти.¹³²⁾ Најзад то су виногради, воћњаци, баште, свакако у близини градова, који највероватније претстављају допуну другој врсти поседа. А у исто време то су све објекти који могу бити предмет трговине.

Ова појава, међутим, има и своју другу страну. Велика заинтересованост устаничких старешина, углавном пореклом са села, за куповине некретнина у Београду, Шапцу, Ваљево, Ужицу, Чачку, итд., изражава у извесној мери и једну одређену тенденцију прелажача у вароши, која се у својој зачетној форми јавља у другом периоду Устанка, на што је наводио бржи пут богаћења у варошима.

При свођењу општих закључака мора се узети у обзир и једно питање од битне важности: какав је удео политичке власти, односно

132) О тој тежњи за извлачењем добити најјасније се изразио Стефан Живковић-Телемак у свом писму Вуку Караџићу од јула 1813: „Ако би дао бог да пође трговина преко Београда, да вас уортачим у ову моју велику ханину... цигло још ваља поарчити једну хиљаду гроша да се огради једна штаља, пак нека кује дукате. Моћиће нас све обдержавати и обогатити“ (Вукова преписка, I, 52).

старешинског самовлашћа и злоупотреба, о којима говоре Вук и Баталака, у прелажењу турских непокретних добара у руке устаничких старешина и да ли су у томе имали удела и економски чиниоци. Ово питање је у тесној вези и с питањем величине удела старешина у општем фонду бивших турских добара. Неки моменти који досада нису узимани у обзир, по нашем мишљењу, бацају нешто новог светла на ово питање и уносе извесне корекције у досадашња схватања.

До сада се уопште није ни постављало питање времена трајања распродаје турских имања. Због занемаривања овог питања продаја се схватала или као мање-више формалан акт устаничких власти којим се само легализовала претходно већ спроведена расподела, односно самовласно присвајање турских имања од стране устаничких старешина, што би уствари и претпостављало један врло кратак рок за обављање тога посла,¹³³⁾ или се пак рок продаје, схваћене као стварне продаје, ограничавао на крај 1807 и почетак 1808.¹³⁴⁾ Међутим, ни једно ни друго мишљење није тачно: у оба случаја узиман је у обзир само почетак распродаје. А о томе само уствари говоре и Вук и Баталака. Ми ћемо питање продаје турских непокретних имања посебно обрадити, с тога ћемо овде о том питању дати само неке кратке напомене. По једној висти из августа 1807 у Београду има кућа на продају „на хиљаде“,¹³⁵⁾ а по другој од истог месеца „који год буде хтео може купити и оправљати“.¹³⁶⁾ По једној трећој висти из маја 1808 до тога доба у Београду је продато само око 1/3 турских кућа и имања.¹³⁷⁾ Одлазак Милоја Петровића у унутрашњост као комесара под чијим се руководством спроводила продаја турских имања забележен је у децембру 1808.¹³⁸⁾ По датумима тапија које смо ми у овом раду наводили може се видети да су се куће и други објекти у Београду куповали и током 1810, 1811, 1812, па чак и 1813.¹³⁹⁾ У тој куповини су учествовали не само старешине, већ и неки варошани, свакако људи без неког политичког утицаја.¹⁴⁰⁾ Исти такав случај био је и у унутрашњости.¹⁴¹⁾ У једном Карађорђевом писму од 11. јуна 1812 говори се о још непродатим некретнинама, и то у оквиру Београдског папалука.¹⁴²⁾ Затим, треба имати у виду и продају турских имања у новоосвојеним деловима Источне Србије у 1810.

Из наведених примера произилази јасан закључак да турска имања нису била сва распродата у једном кратком року у почетку продаје, већ да се та распродаја настављала све до пред крај Устанка, те да су се, према томе, њене економске и друштвене последице протезале кроз читав период 1807—1813. Из ових података у исто време произилази да је број турских некретнина издаван под закуп могао бити прилично велики.

133) Д. Јанковић, *О политичким странкама*, 36; *Исти, Правитељствујушчи совјет*, 62; Р. Гузина, *Кнежина*, 92—93; Димитрије Папазоглу, *Кривично право и правосуђе у Србији (1804—1813)*, Београд 1954, 139.

134) М. Борђевић, н. д., 203—204.

135) *Дела Д. Обрадовића*, 557—558.

136) А. Ивић, *Архивска грађа о српским и хрватским књижевним и културним радницима*, II, Београд — Суботица 1931, 34.

137) *Pressburger Zeitung*, бр. 38 од 13. V. 1808; уп.: Д. Јанковић, *Француска штампа о Првом српском устанку*, Београд 1959, 266.

138) А. Ивић, *Списи*, V, 1020; *Грађа из земунских архива*, I, Београд, 1955, 497.

139) *Види нап.* 21, 22, 23, 37, 58, 59.

140) *Архив САН*, бр. 778; *ДАБ*, ПА, 77, 19.

141) *Види нап.* 31, 52, 53, 54, 54а; *ДАБ*, ЗМП, 16, 67.

142) *Архив САН*, бр. 7311.

Ова чињеница поставља извесна ограничења уобичајенм уопштем схватањима о томе да су устаничке старешине сва турска непокретна имања пораздељивали између себе. Она указује на то да је део турских непокретних имања који је припао устаничким старешинама био ужих размера у односу на њихов опсег него што се претстављало, као и на то да је постојао један фонд расположивих турских мања чија је куповина зависила од економских могућности становништва. Сем тога, из горње чињенице намеће се и закључак да је обим турских непокретних добара превазилазио новчане могућности како старешина тако и осталог становништва. У поменутој новинској вести велики број нераспродатих кућа у Београду (око две трећине) и објашњава се „оскудицом у готовом новцу“, због чега се морало прибећи давању преосталих некретнина у закуп.¹⁴³⁾ То јесте и један од разлога ниских цена некретнина, јер се њихове цене морају схватити у свелости економских прилика земље која је, уз то, била у сталном рату.¹⁴⁴⁾

Сви горе изложени подаци говоре у прилог мишљењу да је у распродаји турских непокретних имања поред политичког фактора и економски фактор одиграо врло важну улогу. У извесној мери ово схватање се потврђује и подацима које смо навели о куповинама појединих старешина. Пада у очи, на пример, да бројније куповине отпадају на оне устаничке старешине који су се још пре Устанка бавили сточном трговином и већ тада стекли просечно већа богатства, а који ни у доба самог Устанка нису престали да се њоме баве. Најкарактеристичнији је пример за то можда Илија Марковић који, и поред тога што је од 1811 био попечитељ правосуђа, ипак није спадао у ред крупних устаничких старешина. Нама се чини оправданим рећи да је у том почетном богатству, које добрим делом потиче из предустанничког периода, била једна од одлучујућих разлика између старешина као што су били Младен Миловановић, Јаков Ненадовић, Илија Марковић, и осталих старешина. Не оспоравајући постојање злоупотреба и насиља појединих старешина у обезбеђењу што већег свог удела у турским добрима, па ни самовласно присвајање, с тим да су они све оно што су узимали као лично власништво морали и платити, макар и по нижим ценама, ми смо склони веровању да горе наведени подаци постављају ипак извесну ограду досадашњим уопштеним оценама ове појаве, поготову ако се она објашњава скоро искључиво као пљачка, односно да они јасно указују на одлучујућу улогу и економских чинилаца. Напомињемо да оскудица података о стању турских некретнина издатих под закуп онемогућује да се и по том питању донесе какав суд, посебно о уделу старешина у закупљивању.

У истом смислу постављају извесне ограде и неки други моменти. Тако је потребно нагласити да су бивше турске зграде или земља коришћене у разне сврхе: за јавне потребе, за поклоне и награде, за додељивање помоћи досељеницима који су прелазили у Србију из других турских покрајина. Мада се може претпоставити да у ове сврхе није отишао велики део турских имања, нарочито градских некретнина, ипак додељивање делова турских имања у ове сврхе указује исто тако на ограничавање могућности старешинских присвајања и коришћења.

143) Види нап. 137.

144) А. Ивић, *Списи*, V, 12.

Уза све ограде које смо поставили, остаје чињеница да је у руке старешина прешао велики део бивших турских непокретних имања, да су та имања у условима неразвијености тадашње Србије претстављала сразмерно знатно повећање богатстава њихових нових корисника, да извесне појаве у вези с тим одражавају елементе нових друштвено-економских односа насталих у Србији после слома турске феудалне власти, да је нарочито, и помоћу ових нових богатстава, израстао један слој старешина који је у себи носио прве заметке новог српског грађанства. У светлу осталих појава из друштвеног и економског развитака Србије, на које се овом приликом нисмо могли освртати, несумњиво је и овај прелаз турских имања у старешинске руке имао свој удео у убрзавању процеса друштвене диференцијације и рађање нових класних односа који су се изразитије испољавали у последњим годинама Устанка.

Душан ПЕРОВИЋ